

UBIKACIJA STAROKRŠĆANSKOG LUDRUMA

Ivan CICVARIĆ, Zagreb

Ludrumska biskupija imala je jurisdikciju na prostoru od Buškog blata na Trilj, pa južnim rubom Cetinskog polja na Sutinu i tok Vrbe i Čikole (Poljščice) do Drniša, a odatle na Razvođe i Krku, pa uzvodno do Strmice, odakle skreće prema Grahovu, Glamoču i Kupresu, vraćajući se razvodnom linijom između Livanjskog i Duvanjskog polja na Buško blato. U tom opsegu autor prepoznaje granice Hlivanjske županije kakva je bila nakon dolaska Hrvata. Uz to autor u upravno-teritorijalnoj podjeli hrvatskog kneštva vidi upravno-teritorijalni kontinuitet naslijeđen od zatečene organizacije provincije Dalmacije, i najsnažniju potvrdu kontinuiteta života. Osporavajući Klaićevo, Šišićevo ubiciranje sjedišta biskupije u Biskupiji na Kosovu kod Knina, kao i novijih povjesničara Jakšića i Antoljaka, autor lingvističkom analizom izraza ulazi u trag mogućem toponimu, a nalazi potvrde u bilješkama posjetitelja tog prostora u XVIII. st. Ivana Lovrića i splitskog nadbiskupa Cupillija.

Biskupija Ludrum (Ludrensis) osnovana je na crkvenom saboru u Solinu (Saloni) 533. godine, gdje je izabran i postavljen njezin prvi biskup Celanus. Naša historiografija i arheologija do danas nisu dale pouzdan i znanstveno valoriziran dokaz o mjestu gdje se nalazilo to crkveno središte.

Sintezu povijesnoznanstvene misli o tom problemu dao je uvaženi povjesničar S. Antoljak¹. On, između ostaloga, kaže: »Upravo za istočnogotske kraljevske vlasti, 4. V. 533. g., sastao se sinod u Soloni, na njemu je osnovana i nova biskupija sa sjedištem u mjestu Ludrum koje se, po svojoj prilici, nalazilo u današnjem selu Biskupija kod Knina« (F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925., 171). Time je Šišić prihvatio i proširio mišljenje V. Klaića, koji je još 1912. pisao o *Episcopatusu Ludrensisu* u Dalmaciji (Vjesnik hrv. arheološkog društva NS 5, Zagreb 1912., 314–315), navodeći da je *Ludrensis episcopatus* 'majka potonje hrvatske i kninske biskupije'. Ujedno je pokušao okolnim toponimima pobliže odrediti granice toga episkopata, u koje je uklupio, uz ostalo, i Petrovo polje, vjerojatno Kosovo polje, zatim Kninsko polje, a najvjerojatnije mu je da je Ludrum bio na Kosovu polju, u selu Biskupija, gdje je bio biskup neki Celijan. No za avarsko-slavenskih provala i ludrumska crkva i biskupija propale su, a za hrvatskih knezo-

¹ S. ANTOLJAK, *Knin u doba hrvatskih narodnih vladara*, Kninski zbornik, Zagreb, 1993. (52)

va i kraljeva između 8. i 11. st., bila je najprije obnovljena crkva, a onda i biskupija, ali pod novim imenom hrvatske ili kninske biskupije.

Na taj Klaićev rad prvi se osvrnuo Frane Bulić, koji je 1921., prigodom svoje promocije u Zagrebu, u govoru o metodama i ciljevima arheologije, pohvalio Klaića ističući da 'onoj Ludrensis naš Klaić oštrim kritičkim okom ulazi u trag, a kasnijoj hrvatskoj biskupiji'. (Ivan Bulić, Svečana promocija Frane Bulića, Zagreb, 1922, 21).

Ne znajući za ovo Bulićevo mišljenje o Klaićevoj hipotezi S. Gunjača (Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, 5, Zagreb 1956, 73, 74, 124) sasma je zabacio, kao i Klaićevo ubiciranje ludrumske katedrale u Biskupiji, a i to da je ona za hrvatskih vladara obnovljena u 8. i 9. st., jer Katedrala kninskog biskupa uopće nije bila u Biskupiji, nego u samom Kninu. No gotovo na sve se takvo pisanje s vremenom zaboravilo i tek nedavno je jedan naš mladi znanstvenik (N. Jakšić, O katedralama hrvatske i kninske biskupije, Radovi Filozofskog fakulteta 27, Zadar 1987/88, 132) uzeo kao mogućnost da bi hrvatski biskup bio u tom slučaju nosilac titule nekadašnjeg ludrumskog biskupa.«

Antoljak je u sintezi povijesne građe o Ludrumu propustio spomenuti mišljenje F. Bulića i dr. J. Bevaldija u radu *Kronotaksa solinskih biskupa*² iz kojeg radi potpunijeg razumijevanja građe donosim citat:

»Iz navedenih Akata (Koncila) razabire se da su tada u području Metropolitije solinske opstojale slijedeće biskupije, a na čelu im ovi biskupi. Pri moru bile su ove: 1. Arba (Rab) sa biskupom Tycianusom, prisutnim jednom i drugom Koncilu; 2. Jader (Zadar) sa biskupom Andreasom, prisutnim jednom i drugom Koncilu; 3. Scardona (Skradin) sa biskupom Constantinusom, prisutnim prvomu Koncilu; 4. Naron (Vid u Neretvi) sa biskupom Marcellusom, prisutnim jednom i drugom Koncilu; 5. Epidaurum (Cavtat, Stari Dubrovnik) sa biskupom Fabrianom, prisutnim prvomu Koncilu; 6. Muccur (Makarska) sa biskupom Stephanusom, koga je Koncil izabrao za biskupa, ustanovivši biskupiju Makarsku. Određeno je tom prigodom da ovoj biskupiji ima pripadati predio Montanense (Zagvozd), Delminense (Delminium, Dumno, Duvno), Onestinum (Oneum, Omiš) i Redditicum (Riditae, Danilo-Kraljice među Perkovićem i Šibenikom). U Zagori pak ležale su ove biskupije: 7. Ludrum (ne zna se gdje je uprav bilo to mjesto). Ova je biskupija bila utemeljena na drugom Koncilu i biskup bio joj izabran Celianus. Njoj su pripadali ovi predjeli: Magnoticum (Municipium Magnum, Kljake kod Drniša), Equitinum (Colonia Cl. Aequum, Čitluk kod Sinja), Salviaticum (Glavice kod Glamoča) i Sarziaticum (valjda visočine Glamoča)«. Valja ovdje odmah osporiti mišljenje o Sarziaticumu, jer spisi nabrajaju isključivo naseljena mjesta (gradove) dok u glamočkim visočinama teško da je ikad postojalo takvo nešto. Prije će biti da se pod Sarziaticumom krije današnja Strmica, ujedno granično mjesto prema sjeveru.

Dalje pod brojevima od 8 do 12 Bulić-Bevaldi navode jugoistočne i sjeverozapadne biskupije, i to: Sarsenterum (vjerojatno u okolici Imotskoga), Martaritana (prema D. Mandiću kod Mostara), Bestoensis (Rama ili Zenica), Siscia (Sisak) i Baroensis (Visoko ili Vareš).

² *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Split, 1912., Prilog, str. 50/51.

Ako se izuzme salonitanski ager koji je pripadao Solinskoj nadbiskupiji, tada uočavamo da je stara biskupija Muccur pokrivala područje kasnije, ali prvotne, Kliške županije, kada je granica između naronskog i salonitanskog konventa išla od Zaostroga, preko Matokita, do Čebulje³. Kada kažem kasnije, mislim na vrijeme nastanka hrvatske države, a kada kažem prvotne županije, mislim na prostiranje kliške županije nakon što je zauzeše Hrvati. Pod tim ne podrazumijevam ono stanje županija kako ih navodi Porfirogenet, jer on daje pregled reformiranog županijskog ustroja hrvatskog kneštva koji je, po svemu sudeći, proveden za Tomislavova vladanja. Valja pretpostaviti da reorganizaciji crkve na splitskim koncilima 925. i 928. prethodi unutarnja upravno-teritorijalna reorganizacija, možda čak na onom legendarnom Duvanjskom saboru. Iako izvorna povijesna građa o tome malo i nejasno govori, može se nazreti i zaključiti sljedeće: da je Tomislav nakon ratova s Ugrima i Bugarima i proširenjem vlasti na Dalmaciju morao urediti i unutarnjopolitičke odnose na cijelom prostoru te jače povezati Dalmaciju uz hrvatsku političku orijentaciju, a tome će poslužiti i nova upravno-teritorijalna organizacija. S druge strane, iz ratova izlaze vojskovođe koji za zasluge stječu titule i moć, a koji i u mirnodopskim uvjetima očekuju utjecajne položaje. Da bi pomirio interese starog upravnog sloja i novog, vojnički ojačalog i zaslužnog, Tomislav reorganizacijom povećava broj županija i istodobno rješava tri problema. Dakle, onaj pregled hrvatskih županija koji daje car Konstantin Porfirogenet⁴ stvarna je slika upravno-teritorijalne organizacije hrvatskog kraljevstva u njegovo doba.

Da su Hrvati nakon dolaska u provinciju Dalmaciju, nakon vojničke pobjede nad Avarima preuzeli starosjedilačku ili rimsko-bizantsku upravno-teritorijalnu podjelu, neizravno se može zaključiti iz brojnih arheoloških nalaza, pa i nekih dosad nejasnih stavova u povijesnoj građi. Tome u prilog govore i spisi solinskih koncila iz 530. i 533. koji, donoseći novu crkvenu organizaciju, zapravo usklađuju vjersku s već postojećom upravopolitičkom i upravno-teritorijalnom. A to je upravo ona organizacija crkvene i svjetovne vlasti koju će Hrvati zateći stotinjak godina kasnije pri svojem osvajačkom pohodu na Jadran, odnosno u provinciju Dalmaciju s današnjih Poljsko-čeških prostora. Naime, puno je činjenica, iako nema povijesnih dokumenata, koje govore u prilog teoriji kontinuiteta, na što je upozoravala N. Klaić⁵ a sporadično i drugi povjesničari. Čini mi se da bi dokazi o kontinuitetu upravno-teritorijalne podjele konvenata i kasnijeg hrvatskog kneštva na županije naj snažnije poduprli i teoriju kontinuiteta života i međusobnog prožimanja i Porfirogenetov stav o bizantsko-hrvatskoj političkoj svezi i suradnji u slamanju avarske dominacije u provinciji Dalmaciji, a također u političkom organiziranju hrvatskog kneštva.

Najstariji dokumenti koji nam govore o granici između Delmata i Liburna,⁶ odnosno između solinskog i skradinskog konventa stavljaju tu granicu na tok rijeke Krke, s tim da problem Promone (Promine) koju Delmati 51. god. pr. Krista osvajaju od Liburna više

³ D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, ZIRAL Chicago-Rim, 1978. (71,76).

⁴ K. PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, Zagreb, 1994. (82,86).

⁵ N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995. (112-115).

⁶ M. ZANINOVIĆ, S. BATOVIĆ i dr.

govori o granici među slivnim područjima nego o granici u koritu rijeke. Naime, rimski povjesničari bilježe da su Delmati i njihovi saveznici do osvajanja Promone priključili sebi, uz svojih dvadeset, još drugih šezdeset gradova. M. Zaninović dobro zamjećuje⁷ da je osvajački pritisak Delmata bio usmjeren na istok i zapad, tj. na Daorse i Liburne s tim da je osvajački pohod na Promonu sa svih strana osim zapadne. Naime, treba vidjeti da u to vrijeme osnovu gospodarstva na cijelom krškom arealu čini polunomadsko stočarstvo i poljoprivreda u plodnim dolinama oko rijeka što se nasljedno prenosi iz prapovijesti, kako kaže akademik M. Marković⁸, a što diktira osjetljivo krško tlo i klimatski uvjeti. U tom smislu svaku zajednicu poput promonske valja promatrati kao širu upravno-teritorijalnu jedinicu koja je zauzimala i dio planinskog masiva Dinare na koji su izgonili stoku. Drugim riječima, promonski distrikt obuhvaćao je više naseljenih mjesta odnosno gradova kako ih bilježe rimski povjesničari. Prema onome što znamo o tradiciji ispaše na planinama dinarskog i velebitskog područja, prema pravima i vlasništvima na pašnjake te prastarim graničnim kulinama (cilj) koje su i danas međaši između pasišta pojedinih sela iz doline (župe), lako je zaključiti o mogućim granicama promonskog distrikta. Uz rečeno valja imati u vidu da su prije delmatskih osvajanja granice među plemenima išle planinskim vrhuncima, prodoljima između planinskih masiva i riječnim tokovima, a to će biti praksa i kasnije kod promjena granica. Ako pogledamo podjelu pašnjaka na Dinari, kako je donosi S. Filipović⁹ i M. Marković¹⁰, i ako znamo da je ona slika nepromijenjenog stanja iz ilirskih vremena, tada možemo zaključiti da se promonski distrikt protezao na Kozjak, današnje Kijevo i Dinaru do Grahova te prodoljem uz cestu koja se danas spušta prema Strmici i odatle na Knin, tj. na tok Krke. Ovaj dio Dinare koji smo opisali, a proteže se sjeverozapadno od Uništa pripada slivu Krke, dok jugoistočni dio, tzv. Gnjat ili Troglav pripada slivu Cetine. Dakle, potiskivanje vlasti liburnijskih Promonaca preko Krke ne obuhvaća samo Promonu kao grad nego čitavo područje Dinare i Podinarja te prostor između Razvoda i Strmice u porječju Krke.

Unatoč porezima Delmata od rimske vojske 48. god. pr. Krista, čini mi se da se granica na Krki ustalila, a u tom obliku zatiču je i prihvaćaju kao županijsku granicu Hrvati pri dolasku na ovaj prostor.

Drugi segment granice upravno-teritorijalne podjele unutar solinskog konventa koji će ujedno postati jednim dijelom i granica jurisdikcije ludrumske biskupije donosi CIL III 3202 nađen 1849. god. pod Gardunom, na desnoj obali Cetine, s natpisom koji govori o zajedničkom popravku i održavanju mosta na Hippusu (Cetini) triju zajednica u Dalmaciji¹¹. Te su zajednice »Novensibus, Delminensibus i Riditis«, tj. prema onom što su povijesna znanost i arheološki nalazi potvrdili Novae (Runovići kod Imotskog), Delminium

⁷ M. ZANINOVIĆ, *Od Ninie do Promone*, Arheološka istraž. u Kninu i Kninskoj krajini, Izdanje HAD, sv. 15, Zagreb, 1992. (33–40).

⁸ M. MARKOVIĆ, *Dinara kao sezonska planina stočaru Sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1989. (91–99).

⁹ S. FILIPOVIĆ, *Dinarske planine, paša i mljekarstvo na njima*, Zagreb, 1938.

¹⁰ M. MARKOVIĆ, *Dinara kao sezonska planina stočaru Sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1989. (91–99).

¹¹ M. ZANINOVIĆ, *Vojni značaj Tilurija u Antici, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split, 1984. (73,74).

(Duvno) i Riditae (Danilo-Kraljice kod Šibenika). Povjesničare je zbunila svakako neobična činjenica da troškove i obvezu održavanja snose tako udaljene zajednice kao što su Delminium i Riditae, a da istodobno u tome ne sudjeluju puno bliže zajednice kao što su Aequum, Tilurij i Magnum. Ako još znamo da natpis datira iz 184. godine, a da se Aequum i Magnum spominju u sklopu jurisdikcije biskupije Ludrum u VI st. (što svjedoči o kontinuitetu života u tim gradovima), tada ovaj natpis možemo razumjeti samo pod uvjetom da su gradovi Novae, Delminium i Riditae pripadali jednoj upravno-teritorijalnoj jedinici unutar konventa, a Tilurij, Aequum i Magnum drugoj upravno-teritorijalnoj jedinici. Ako bar približno odredimo kuda je ta granica mogla teći, tada – ako pođemo od Krke – idemo preko Razvođa na Drniš, pa uzvodno Čokolom i Vrbom do Sutine, pa južnim rubom Cetinskog polja do Trilja. Da je riječ o starijoj granici, uz citirani natpis, potvrdu donosi i opis prostiranja biskupije Ludrum koji se podudara s onim što V. Klaić nagađa, a Šišić prihvaća, tj. da se ludrumska biskupija prostirala na Petrovo, Kosovo polje i Kninsko polje, s tim da izražavam skepsu glede pripadnosti Knina i većeg dijela Kninskog polja biskupiji Ludrum. Naime, bliže će biti istini da je granica tekla rubom močvarnog područja ispod Knina, dakle na potezu Kosovo, Topolje, Vrpolje. Čak i izraz Vrh polje čini mi se da u sebi krije prvotni granični smisao. Na ovakav zaključak vode me i zaključci splitskih sinoda iz 925. i 928. godine, dakle iz Tomislavova doba, koji su tražili da se obnovi organizacija salonitanske crkve, da se obnove stare biskupije, a ukinu novostvorene kao što je Ninska koja nije postojala od starine. U zaključcima splitskih sinoda stoji, između ostalog, da se biskupije ne mogu uspostaviti u manjim i zapuštenim mjestima kako se ne bi doveo u pitanje ugled i dostojanstvo biskupa. Ako prihvatimo Klaićevu ubicaciju Ludruma u Biskupiji na Kosovu polju i zaključimo da je u avarskom pohodu bila poharana, a za vrijeme splitskih sinoda bila tek slabo napućeno selo, zasigurno nam biva čudno zašto kao takva nije odmah utemeljena u Kninu po istom načelu po kojem je splitska naslijedila jurisdikciju solinske metropolije. Da je Knin bio jedan od malobrojnih gradova u Hrvatskom kneštvu ili kraljevstvu svjedoči suvremenik Porfirogenet. Budući da se kninska biskupija prvi put spominje tek 1050. godine, ostaje čudno i sporno zašto nije postala nasljednica ludrumskog episkopata odmah nakon splitskih obnoviteljskih crkvenih sinoda 925. i 928. godine.

Odgovor se krije u granicama jurisdikcije, novostvorenih, ali i starih županija. Knin se, po svemu sudeći, nalazio u Bribirskoj županiji, a Biskupija i prostor do Krke u Hlivanjskoj županiji. Novoosnovana županija Tenen (Knin) također nije obuhvaćala područje Kosova polja, nego prostor sjeverozapadno od Krke i Krčića. Po svemu sudeći, pravo na obnovu biskupije dobili su Hlevljani koji će u novonastalim uvjetima hrvatskog kraljevstva kada se središte državnosti prenosi u Knin pokušati biskupsko središte pomaknuti bliže državnom središtu, na sam rub posjeda stare biskupije Ludrum. Uz to će na obnovu ludrumskog sjedišta baš u Kosovu bitno utjecati i ključni prometni pravac koji više nije usmjeren na Bosnu nego prema Slavoniji. Čini se da izgradnja »pet crkava u Kosovi« ipak nije stvorila uvjete za potrebno »dostojanstvo biskupa«, a i druge povijesne okolnosti išle su na ruku Kninu da postane biskupsko sjedište.

Nasuprot uvriježenom mišljenju naše historiografije po kojem su starohrvatske županije prostorno bile nepromjenljive ili bar ne znatnije promjenljive, mislim da su mnoge županije tijekom stoljeća u više navrata mijenjale prostor svoje jurisdikcije. Tako sam već spomenuo da Tenen (Knin) kao županija nastaje u vrijeme Tomislavovih reformi županijskog

sustava i da nije prelazila na lijevu obalu rijeke Krke. Kninska će se županija na područje Kosova i Petrova polja, pa i Promine, protegnuti tek nakon raspada Tropolja (*Trium campum*), poslije poraza Mladena Subića kod Blisce ili, još sigurnije, nakon Topoljske bitke i poraza Jurja Subića Kliškoga 1322. godine. Tropolje je osnovao kao posebnu upravno-teritorijalnu jedinicu hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. nakon provale Tatara 1242. godine, jer je to područje koje zauzima Kninsko, Kosovo i Petrovo polje najteže nastradalo¹². Na tim poljima Tatari su odmarali i krmili konje te pljačkali, palili i zlostavljali pučanstvo prije konačnog juriša prema moru¹³. Kralj je Tropolje stavio pod izravnu upravu hrvatskog bana kako bi i osobno bio zainteresiran za napučivanje tog područja i što bržu obnovu. Tropolje je, dakle, nastalo od postradalih dijelova triju tadašnjih župa: kninske, livanjske i vrhričke. Crkvu sv. Spasa u današnjem selu Cetini treba promatrati s gledišta najčvršće veze s ludrumskim episkopatom. Branimirova zavjernica papi i papina zaštita hrvatskog kneštva svakako je obuhvaćala, uz ugovorne obveze sadržane u pismima i dokumentu, i obvezu hrvatskog vladara da će obnoviti postradale i uništene crkve. Pravu potvrdu stvarne odanosti papi i Rimskoj crkvi knez Branimir i hrvatski prvaci dokazuju obnovom i podizanjem crkava te crkvenih imanja. Da je na mjestu nekadašnje biskupije trebalo podići i reprezentativnu crkvu kao dokaz obnove katoličanstva, više je nego normalno. Kako je papin blagoslov i zavjernica u vatikanskoj crkvi dana na dan sv. Spasa, crkva će biti posvećena upravo sv. Spasu, kao spomen na najvažniji datum hrvatskog naroda. Da je crkva sv. Spasa podignuta početkom IX. st., ne dvoji S. Gunjača ni drugi istraživači, no njihova je zabluda, koju nekritički preuzimaju od S. Zlatovića, da se tu nalazila stara Vrhrika, što će kasnije istraživače odvesti od traga k povijesnoj istini. Dapače, onemogućit će razumijevanje nekih povijesnih izvora koji se odnose na navedeni prostor, pa čak omogućiti polemike i mnoge dvojbene znanstvene zaključke¹⁴. No, o tim problemima govorit će se nešto niže u tekstu.

Vratimo se utvrđivanju granica naše biskupije Ludrensis na području jugoistočno od Tri-lja. Tu granicu valja vidjeti na razvodnim linijama i planinskim vrhovima koji okružuju Imotsko i Duvanjsko polje. Kako biskupija Sarsenterum više nego vjerojatno zauzimaše prostor Imote, a Muccur Delminiuma odnosno Duvanjskog polja, granica među biskupijama mogla je jedino ići na Buško blato, vrhove Liba pa put Šuice do Kupresa, dakle razvodnom linijom između Livanjskog i Duvanjskog polja. Ako pogledamo kamo pripada i kako je upravno organiziran nakon dolaska Hrvata prostor koji obuhvaća biskupija Ludrum, imajući u vidu i Glamoč i Grahovo, prepoznat ćemo u njemu prvi oblik hrvatske županije Hlivne. Dok nam biskupija Muccur daje opseg prve Kliške županije (bez solinskog agera koji je u to vrijeme potpadao pod jurisdikciju nadbiskupije salonitanske, a granica je išla vrhovima Kozjaka). Čini mi se da je biskupija Muccur pokrivala prostor Delmata u vrijeme osnivanja. Hrvati su, osvojivši Solin, priključili i taj dio županiji Klis, ali je lijeva obala Cetine potpala pod neretljansku oblast.

¹² S. GUNJAČA, *Tiniensiu archeologia-historica-topografica II*, Starohrvatska prosvjeta III/7, Zagreb, 1960. (31).

¹³ G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije I*, Zagreb, 1944. (121); G. NOVAK, *Povijest Splita I*, Split, 1978. (144–147).

¹⁴ A. SOLDI, *Sveti Spas u Vrhrici*, Split, 1990.

Opći je stav povjesničara da je crkvena organizacija odgovarala upravno-političkoj, štoviše reorganizaciju na solinskim koncilima u VI., st. treba shvatiti kao usklađivanje sa već postojećom upravno-teritorijalnom podjelom konvenata i provincije Dalmacije. Tako će biskupija Ludrum, po svemu sudeći, pokriti prostor prvotne Hlevanjske županije. Kako vidimo ta je županija prostorno puno veća od one i onakve kakvom je vidi izvrstan Klaić¹⁵ i naša historiografija uopće.

Ubikacija Ludruma

Logično je tvrditi da u predslavensko (prethrvatsko) vrijeme žive na prostoru provincije Dalmacije romanizirani Iliri raznih rodova i plemena kao starosjedilačko stanovništvo i da toponim Ludrum postoji kao naselje i prije osnivanja biskupije. Etimologija imena naselja više nego vjerojatno nosi značajke ilirskoromanskog idioma. U traganju za Ludrumom i mogućim sjedištem te biskupije odlučujući je bio Etimologijski rječnik P. Skoka¹⁶ gdje se uz riječ »luč« u značenju »svjetlo, zublja, baklja«, donose i srodne izvedenice kao što su »lukijernar« (Dubrovnik) u značenju »svječnjak«, te na složeni sufiks »-endrovina >endra+ov+ina; lučendrovina (Ljubiša)«. Neće biti teško iz ove riječi, koju je pribilježio Ljubiša, kontrakcijom doći do riječi ludrovina u značenju materijal (drvo) za pravljenje luči.

Dakle, ako je toponim postojao prije osnivanja biskupije, a morao je postojati, logično je pretpostaviti da će i slavenizirani ili pohrvaćeni oblik riječi imati istu korijensku osnovu kao što je uobičajeno na ovim prostorima (npr. Salona>Solin; Scardona>Skradin).

Da ne bismo ostali samo na lingvističkoj spekulaciji, pomoći će nam znameniti Ivan Lovrić¹⁷ koji pišući o »Ruševinama starih gradova i utvrda oko Cetine« između ostaloga bilježi: »Dvije milje iznad prvoga izvora (Cetine) nadesno opazaju se ostaci jedne utvrde, zvane Lukovac, kojoj su zidovi bili izgrađeni na suho, po starom načinu građenja našega naroda ... Malo ispod izvora Cetine nalaze se ruševine nazvane crkvom Uzašašća. Tu je, kako se priča, bilo u davno vrijeme sjedište biskupa«.

Svakako nije zanemariv ni zapis nadbiskupa Cupillija¹⁸ iz 1709. godine gdje u izvještaju Zboru koncila (Rim) opisuje groblje i crkvu Uzašašća (sv. Spasa) i između ostalog kaže »kako narod vjeruje da su ispod tri najveća stečka pokopana tri biskupa, koja su Turci ubili na Spasovo, dok su vršili službu Božju«.

Znamo da u tom kraju nikad nije postojala biskupija otkad su Hrvati naselili ove prostore, a zasigurno ne u predtursko doba i u doba turskih osvajačkih pohoda. Tu je u to vrijeme bio grad Bistrica (Bistrički) i značajno crkveno središte (o čemu opširnije u radu Županija Hlevna), ali nikad biskupsko sjedište. Legenda koju narod prenosi uvijek ima svoju povijesnu jezgru, kao ova o biskupiji i biskupima, i ona se prenosi usmeno a pritom je svaki

¹⁵ V. KLAJČ, *Grada za topografiju i historiju hlevanjske županije i grada Hlivna*.

¹⁶ P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*.

¹⁷ I. LOVRIĆ, *Bilješke o Putu po Dalmaciji*, Zagreb, 1948. (23,24).

¹⁸ S. KOVAČIĆ, *Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima*, Zbornik Cetinske krajine, knj. 4, Sinj, 1989., (164).

naraštaj pomiče u doseg svojega mogućega iskustva. Tako će pučanstvo u posttursko doba, Avare koji su stvarno razrušili ludrumsku biskupiju u početku VII. st. i koji u memoriji tog pučanstva ne postoje, zamijeniti njima bliskim Turcima. Pomaci vremenske dimenzije o pojedinim junacima i povijesnim osobama u usmenoj narodnoj predaji gotovo su uobičajena pojava.

Očistivši od natruha što je naraštajima usmena predaja dodavala povijesnoj jezgri, mi možemo sa sigurnošću utvrditi da je na tom mjestu postojala biskupija, a osim toga da usmena predaja ujedno svjedoči o kontinuitetu života te o suživotu Hrvata i starosjedilaca. Riječ »Ludrum« vjerojatno je nastala iz latinskog naziva *lucus + cedrum = cedrov gaj*. Današnji toponim Lukovača koji se prostire od Glavaša do sela Cetine vjerojatno je samo uže središte biskupije Ludrum, tj. njezino sjedište, dok je biskupski posjed, prema indikacijama koje donose razni povijesni izvori, zauzimao prostor cijelog sela Cetine i Paškog polja (koje je dobilo takav naziv jer je bilo posjed crkve sv. Spasa /Spaško/ Paško), veći dio današnjih Civiljana, tzv. Kosture, Kijevo bez Podinarja, te Polaču i Kosovo.

Na biskupskom imanju postojala su kmetska selišta ili naselja o čemu svjedoče slučajno otkriveni arheološki ostaci crkava u Cetini, Kijevu i Kosovu, a vjerojatno bi pozornija arheološka istraživanja otkrila slične objekte na području Kostura i Poloče (koja je očito dobila ime po nekakvoj palači, možda čak nesuđenoj biskupskoj nakon splitskih sinoda). O istraživanjima na Kosovu naj iscrpniji pregled dao je S. Gunjača¹⁹, a nisu zanemariva ni najnovija otkrića u Orliću²⁰, o nalazima iz Kijeva piše Jasna Jeličić, a ponešto i I. Fadić²¹, dok su istraživanja u Cetini, iako višekratno obavljena, još uvijek na početku, jer je puno lokaliteta još uvijek neregistriranih i arheološki neocijenjenih.

Držim, isto tako, da kadionica pronađena uz crkvu sv. Spasa kao arheološki nalaz, a koju dosadašnji povjesničari umjetnosti atribuiraju u karolinšku fazu IX. st., tehnologijom izrade, motivima i oblikom pripada ravenskom umjetničkom krugu za istočnogotske vladavine. Čini mi se da se dosadašnja atribucija više izvlačila iz vremena nastanka crkve sv. Spasa nego iz karakteristika izrade same kadionice. Naime, ona je očito kao pokretni predmet pripadala ludrumskoj biskupiji. Prilikom avarske pohare ludrumske crkve kadionicu su svećenici ili vjernici sakrili i pohranili na sigurno, da bi je ponovno stavili u uporabu nakon izgradnje crkve sv. Spasa krajem IX. st.

Ludrumska baština

Treba uočiti da je katoličanstvo na području od Krke do Cetine bilo potkraj VIII. i početkom IX. st. duboko uvriježeno. Sigurno se ne bi podizale ovako monumentalne crkve poput sv. Spasa da nije bilo duboko ukorijenjenog katoličanstva, što po mojem mišljenju

¹⁹ Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta III/5, Zagreb, 1956. *Tinicensia archaeologia ...*, Radovi na Crkvini u Biskupiji i dr.

²⁰ Lj. RADIĆ – M. BUDIĆ, *Istraživanje antičkog lokaliteta u Orliću kod Knina, Arheološka istraž. u Kninu i kninskoj krajini*, Izdanje HAD, sv. 15, Zagreb, 1992., (41–50).

²¹ J. JELIČIĆ, *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine*, Izdanje HAD, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split, 1984. (169–173).

potvrđuje tezu o miješanju starosjedilaca ludrumskih katolika i Hrvata došljaka te lakoj obnovi crkvenog života upravo tamo gdje je tradicija bila jaka. Ovdje možda treba vidjeti hlevanjski županski vladalački sloj kao starosjedioce koji su se priklonili vlasti Hrvata i zadržali određene časti i prava, ali nisu mogli kandidirati za čast kneza ili bana, a nisu mogli ni ući u savez 12 najstarijih hrvatskih plemena. Čini se da oko Dinare i na njoj živi uglavnom sjedilačko stanovništvo koje se nešto kasnije, tijekom XIII. i XIV. st., javlja u dokumentima kao »kraljevski vlasici«. Da je Hlevanjska županija bila kneževska, a kasnije kraljevska, najzornije potvrđuje darovnica bosanskog kralja Ostoje vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću iz 1400. godine u kojoj se, između ostalog, kaže da je župa oduvijek pripadala kralju, što potvrđuju svi »osidnici«²².

Isto tako, da je crkva sv. Spasa pripadala županiji Hlivna potvrđuje i kameni natpis koji je S. Gunjača izvrsno dešifrirao uz nekoliko manjih pogriješaka. Naime, natpis sa ulomaka greda oltarne pregrade on je pročitao: »(+) IN ONOREM DOM(ini) N(ostri) IHU XPI EGO GASTICA HUPPANUS D(onavi?) ... I ET ANIME MEE ET MATRIS MEE NOMINE NEMIRA ET FILIIS MEIS NOMINE ...«²³. Zbog veće oštećenosti natpisa na prvoj gredi, problem dešifriranja bio je nešto veći, pa i veća mogućnost pogriješke. A Gunjačine pogriješke odnose se samo na prvu gredu. Na gredi zapravo piše: A. DO ET GL. S ET M. ASCEN. N. IHI IXP. EGO GAST. LCA. HL. IPPAN. L. S. S. D. Držim da tekst treba dešifrirati prema sljedećem: ... A(nno) DO(mini) ET GL(orio)S(us) ET M(irabilis) ASCEN(dis) N(ostri) IHL IXP EGO GAST(icum) L(e)C(t)A HL(eunae) IPPAN(us) L(aetus) S(acro)-S(anctus) D(onavi?). Naime, Gunjača je griješio jer je LI čitao kao U i nije, izgleda, obraćao dovoljno pozornosti na ligature iznad teksta. Pri čitanju tri prva slova sasvim su jasna A.DO, četvrto slovo zbog oštećenja između njega i petog slova može zavesti. No, ako vidimo oblik riječi ET na drugoj gredi npr. »ET ANIME« tada je više nego očito da se radi o istom obliku kojeg je oštećenje deformiralo. I pokraj oštećenja u sljedeća tri grafema uočavamo G (malo oštećeno gore i dolje ali prepoznatljivo), zatim L kojeg je oštećenje povezalos G i na kraju S (bez oštećenja). Sljedeće ET jedva se nazire zbog oštećenja (ali

²² I. ERCEG, *Stočarski fond kao izvor u održavanju materijalnog života stanovništva*, Acta historico-oeconomica Jugoslavica 14, Zagreb 1987., str. 1–20.

²³ I. KUKULJEVIĆ, *Arhiv za jugoslavensku povjesnicu*, knj. II (36–37); MIKLOŠIĆ, *Monumenta serbica* (247–249); V. KLAJČ u »*Gradi za topografiju ... Hlivna*« doslovno piše: »1400. 8. decembra. Sutiska. Bosanski kralj Stipan Ostoja poklanja vojvodi Hrvoju i sinu mu Baosi 'za vjna posluženija' u županiji Hlivno ono, što je do sad pripadalo samome kralju. U to ime izdaje njima povclju, u kojoj se čita i ovo: 'upisah pod moju srednju pečat otvorena dva lista, jedan Vukmiru Semkoviću i Vuku Nimičiću i županu Radoju, da poju u Hlivno, i da zberu vladanije k scbi: osidnike plemenite ljude i ine vrste dobre ljude, koji bi se ondi premineli, da ih pitaju do njih rote, tko bi koje plemenščine od korena u Hlivanjskoj Vrhovini i u župi počanski od Zavoda do Vrhovina, što pristoji gradu Bistričkome navlastiti kada posla Laus kralj dvadeset i četiri rotu na moćeh postaviti vsvakoga u njih pravima, nad čim tko sta ondaj u ono vrime ... A upisasmu u drugi list ka vsim osidnikom plemenitim ljudem i kapitulu, u koga leze histromi, ispisani onih rotnikov, da povidu pravo što jest tko u Hlivni'.« U daljnjoj analizi Klaić ubieira mjesta iz kojih su osidnici, uz jednu početnu pogriješku što ono »doli od Zavoda« stavlja u Zavodanc kod Buškog blata. Naime, kako lijepo razlaže S. Gunjača prije uvođenja znanstvene kartografije, »doli« je značilo »zapadno« (gdje sunce zapada), a »gori« istočno (gdje se sunce diže). Opis Hlivanjske županije u Ostojinjoj darovnici počima od zapada, a Cetina je najzapadnije. Taj isti Zavod kao važan toponim spominje Spahin defter nahije Vrhrike iz 1604. čak tri puta, a nalazio se, izgleda, na Sevcama.

je prepoznatljivo prema obliku ostalih ET u tekstu). Sljedeći grafem iz kojeg je Gunjača iščitao IN ONOREM zapravo nije IN nego »m« kojem je oštećen spoj u gornjem dijelu prvog članka. Iz sljedećeg znaka, prema sačuvanim krakovima donjeg dijela, možemo pomisliti isključivo na slovo A. Uz njega je, u gornjem dijelu, ostatak slova S, a do njega oštećeno, ali prepoznatljivo (spojeno u jedno) C i E. Oštećeno M iza toga i Gunjača je prepoznao. IHL ima ligaturu iznad sebe, što upozorava da ne može biti IHU. Slijedom iste logike on je »HI . ippanus« iščitao kao »huppanus« u značenju »župan«, iako je ippanus daleko češće u uporabi toga vremena a i pravilniji je oblik. Da se na tom prostoru nije protezala županija Cetina, kako misli S. Gunjača i službena povijesna znanost, dokazuje već spomenuta Ostojina darovnica iz 1400. i darovnica ugarskog kralja Andrije šibenskom knezu Domaldu iz 1210.²⁴ Osim toga, potporu ovim dokumentima daje Turski defter nahije Vrhrika iz 1604. godine.²⁵

O važnosti ovoga toponima u selu Cetini i oko njega, kroz cijeli srednji vijek do turskih osvajanja, nešto jasnije i određenije govori pismo bosanskog kralja Stipana Tomaša Veneciji,²⁶ u kojem on daje dovoljno čvrste naznake za ubikaciju grada Bistrice, a koju će izuzetno lucidni V. Klaić zanemariti najvjerojatnije samo zbog toga što nije najbolje poznao zemljopisne relacije na ovome prostoru. Ovdje usput izražavam sumnju nije li Porfirogenet pri spominjanju gradova u Hrvatskoj pod Bilicinom zapravo mislio na Bistricin²⁷, tj. grad Bistrički. Takva interpretacija svakako bi potvrdila kontinuitet urbanog naselja od ludrumskog vremena, samo što su Hrvati dali svoj naziv mjestu prema bistroći izvora rijeke Cetine. Čini se da su Hrvati u to doba gotovo sve takve izvore u okolini zvali

²⁴ I. LUČIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I*, Split, 1979. (125). Ako se i dovede u pitanje vjerodostojnost darovnice knezu Domaldu, i falsifikat je morao imati vjerno opisane toponime županije Cetina s Triljem, a oni glase: »Ovih pak zemalja među su ovc: na istoku Križova, Kamenica i Imot, Sutozel, odatle prema moru do Vrulja i zatim do Žrnovice, onda do Stipalca, zatim do Cera sve do Stiberpuca i onda ide do Preła kod Jaksina, zatim do Laktena sve do Bilajaa. S. Gunjača je od svih toponima jedino u Laktenu, prepoznao današnji Laktac na granici sinjske i vrličke općine. A gotovo svi su i danas prepoznatljivi. Pod Križovom se krije Križević (Krešević) kojeg spominje i I. Lovrić; Kamenica je vjerojatno Kamensko, a Imot granica imotske župe, Sutočel je romanski oblik za riječ »utiha«, otuda pohrvaćeni toponim Tihorica, tj. Tijerica. Vrulja kod omiške Rogoznice i danas je toponim, a isto tako rječica Žrnovica. U Stipalcu treba prepoznati današnje Akrape (akrap je turcizam koji je s Turcima došao i potisnuo hrvatski izraz štipalac (skorpion). U Ceri treba vidjeti današnju Čemernicu gdje i Gunjača stavlja granicu cctinske župe prema kliškoj i kasnijoj Smini. U Stiberpuću vjerojatno se krije Sutina, u Prełu – Prnjaci, a u Jakšinu Čavoglave.

²⁵ Fehim Dz. SPAHO, *Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine*, Acta historico-oconomica Iugoslaviac, vol. 12, Zagreb 1985., (21–120).

²⁶ V. KLAJČ u »*Gradi ... Hlivna*«, str. 19 donosi: »1456. Juni i 3. Stephanus Thomas, rex Bosnac, per suos oratores episcopum Pharenssem Thomam et Nikolaum Testa rogat a domino veneto auxilium contra imperatorem Turcorum qui »non contentus pecuniis petit etiam quatuor castra regni, ut habilius possit occupare reliquum dominium ... quorum unum castrum, videlicet Bystryehky, distat a Spalato, Tragurio et Sibenisho per unam dietam, cuius etiam castrum confine distant a Jadera per unam dietam, cuius etiam castrum confine distant a Jadera po unam dietam. (LJUBIĆ: *Listine X*, str. 86; FERMENDZIN: *Acta Bosnae*, str. 228). Dakle, kraj Stipan Tomas preko svojih glasnogovornika moli venecijansku gospodu da mu pruže pomoć protiv Turaka koji nisu zadovoljni osvojenim dijelom Bosne pa traže još četiri bosanska grada, među kojima i grad Bistrički koji je na dan hoda od Splita, Trogira i Šibenika, a u granici dana hoda od Zadra. Imajući u vidu način putovanja, tada ćemo vidjeti da ta mjera točno odgovara položaju sela Cetine i da se na izvor današnje rječice Bistrice kraj Livna nijednim načinom nije moglo stići u toku jednog dana čak ni iz Splita.

²⁷ O upravljanju carstvom, (Vidi bilješku 4.).

bistraci, otuda česti toponimi s ovim imenom oko Dinare. Vrh rijeke, kako ga je vidio S. Zlatović, a prihvatili i drugi povjesničari, očito u starohrvatsko vrijeme nije imao isto značenje. Naime, kako Cetinu čini nekoliko različitih vrela koja se sjedinjuju u jedan tok 7–8 kilometara od prvog izvora, taj famozni vrh rijeke treba tražiti upravo tamo gdje se ti tokovi spajaju, tj. između Kosorske gradine i Sevaca, pa u tom okružju valja tražiti staru Vrhriku. Po mojem sudu, Koljanski plutej govori o mogućem sjedištu stare Vrhrike.

Selo Cetina i podinarski dio županije Hlivno ući će u sastav Vrhričkog komitata (kneštva) tek nakon 1406., kad ugarsko-hrvatski kralj Ladislav Napuljski daruje vojvodi Hrvoju »Vrhričku župu s obrhom« (okolnim planinama, tj. Kozjakom i Svilajom) i kada Hrvoje gradi castrum (utvrdu) Vrhriku iznad današnjeg mjesta Vrljike. Prije toga Hrvoje je izgradio (a nakon 1400.) castrum Prozor u današnjem Glavašu, koju mu Ladislav Napuljski odobrava i potvrđuje, iako je građena bez njegove dozvole. Ovo iznosim da bismo shvatili povijesno stanje nasuprot dosadašnjem tumačenju S. Gunjače²⁸ po kojem je Prozor današnja vrlička Gradina.

Ludrum, kao urbano središte biskupije na prostoru između Glavaša, Kijeva i Cetine uvjetovat će da se na njegovim zasadama na istom mjestu razvije grad Bistrica s crkvenim i upravnim sjedištem za županiju Hlivno (Klaić), dok će Livno iznići kao vojničko i trgovačko središte. Bistricu će poharati najprije Tataři 1242., zatim bosanski krstjani nakon Topoljske bitke 1322., a dokrajčiti Turci u više navrata od 1469. do 1524. godine (vidi V. Klaić »Građa za topografiju ... Hlivanjske županije ...« str. 19), a stanovništvo odvesti u ropstvo. Da je i sam vojvoda Hrvoje boravio u Bistrici 1403., potvrđuje »Svjedočanstvo o izgonu šibenskih plemića od strane pučana god. 1358.«²⁹

Možemo zaključiti da ludrumska baština, ako nije iznikla na obnovi nekog od ranijih razrušenih rimskih gradova, zasigurno biva središte upravnog i crkvenog života županije Hlivno od VIII. st., a s manjim (možda) prekidima održava se sve do osvajačkih i pljačkaških naleta Turaka početkom XVI st., kao grad Bistrički. U međuvremenu, iz županije Hlivno izdvojio se Vrhrički komitat (a ne kako hoće Gunjača i dr. – iz Cetinske županije) svakako prije 1185., što registrira crkveni sinod. Bit će više nego vjerojatno da je ta političko-upravna reorganizacija obavljena prije osnivanja kninske biskupije, tj. prije 1050. godine. Naime, Vrhričko plemstvo se oduvijek, radi dokaza svoje starine, piše »de Hleuno«. Često uz svoje ime i prezime (rod) pišu obe plemenske odlike, tj. »de Vrhrika i de Hleuno«, kako bi potvrdili svoju plemensku tradiciju i plemeniti korijen. Da je bilo kada vrhrički komitat pripadao županiji Cetini, kako veli Gunjača, zasigurno bi se plemstvo pisalo »de Cetina (Cictina, Centina i sl.)«. Osim toga, dokaz više da se Vrhrika izdvojila iz Hleune jest i naziv Vlaha koji se zovu kraljevski ili hrvatski vlasii (vrhrički) jer je Hlivno

²⁸ S. GUNJAČA, *Topografska pitanja na teritoriju Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tlurija*, Split, 1937.

²⁹ J. BARBARIĆ – J. KOLANOVIĆ, *Šibenski diplomatarij*, Šibenik, 1986. (66) 3. svibnja na blagdan apostola Filipa i Jakova 1403. u Bistrici veliki bosanski vojvoda Hrvoje i namjesnik kralja Ladislava upućuje zahtjev Ninskom kapitolu da potvrdi Izvještaj o izgonu plemića od strane pučana god. 1358. koji su mu predočila dvojica šibenskih plemića. (Date in Bistrizza, in festo beatorum Philippi et Iacobi apostolorum, anno Domini millesimo quadringentisimo tertio).

bila od starine kraljevska županija, a izdvajanjem Vrhrike ugarski kralj osigurao je pravo na samostalno ubiranje trećine prihoda po ugarskom sustavu, a ne ubiranje prihoda preko župana po hrvatskom običaju. Ako pogledamo odnos veličine prostora Hlivanjske županije i izdvojene Vrhričke (s tim da u njoj vidimo i prostor Petrovog polja) uočiti ćemo da je Vrhrika zapravo trećina Hlivanjske županije, što zapravo potvrđuje smisao i način provođenja ugarskog županijskog sustava u Hrvatskoj.

Zusammenfassung

Der Autor versucht die linguistische Analyse den Sitz des Bistums Ludrum zu bestimmen. Er behauptet, widersprechend den Historikern Klaić und Šišić, daß es sich um das heutige Lukovača im Gebiet von Knin handelt. Seine Argumente findet er in einem Brief des Erzbischofs von Split aus dem Jahre 1709 und bei Ivan Lovrić, der die mündliche Überlieferung bei der heimischen Bevölkerung erforscht hat. Ein Weihrauchgefäß, nach der Meinung des Autors ebenso ein Zeugnis für Ludrum, gehört der ostgotischen Kunst von Ravenna des 6. Jht-s, und nicht der karolingischen Epoche (9. Jht).

In dem Papsttreuebekenntnis des Fürsten Branimir ist auch die Verpflichtung der kroatischen Obrigkeit enthalten, die Kirchen und die kirchlichen Strukturen wiederherzustellen, die durch die avarischen und kroatischen Feldzüge zerstört wurden. So wurde die Salvatorkirche erbaut als Kathedrale des Bistums Ludrum. Darüber hinaus wird gezeigt, daß die Salvatorkirche unmöglich in Vrhnika sein konnte.

Dio kamene oltarne pregrade iz crkve Sv. Spasa, IX. stoljeće